

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/46854>

Please be advised that this information was generated on 2021-10-18 and may be subject to change.

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/254868651>

Sociaal Kapitaal. Waarom de boel bij elkaar houden nodig is

Article · January 2006

CITATIONS

0

READS

10

4 authors, including:

Dave Huitema

Open Universiteit Nederland

133 PUBLICATIONS **1,419** CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

S. V. Meijerink

Radboud University

88 PUBLICATIONS **1,003** CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Innovations in Climate Governance and Policy (INOGOV) - A COST network of excellence [View project](#)

Flood and Drought Adaptation [View project](#)

All content following this page was uploaded by [Dave Huitema](#) on 05 October 2016.

The user has requested enhancement of the downloaded file. All in-text references [underlined in blue](#) are added to the original document and are linked to publications on ResearchGate, letting you access and read them immediately.

Sociaal kapitaal. Waarom de boel bij elkaar houden nodig is

Dave Huitema, Sander Meijerink, Jasper Ragetlie en Boudewijn Steur

‘De mens mag dan voor tachtig procent voldoen aan het neoklassieke profiel van de rationeel calculerende burger, maar zijn gedrag blijft voor twintig procent eigenmachtig en in economische termen irrationeel. Waarom rennen mensen een brandend huis binnen om een ander te redden? Waarom zijn ze bereid te sterven voor een beginsel?’¹

Francis Fukuyama riep in de jaren negentig de wereldwijde consensus uit over het feit dat de kapitalistische democratie de beste samenlevingsvorm is. Het failliet van het communisme was overduidelijk en sindsdien is de neoliberale ideologie dominant.

In het neoliberalisme wordt de interactie tussen de leden van een samenleving geduid aan de hand van het marktmodel. De samenleving wordt gezien als opgebouwd uit autonome individuen, die zelfstandig hun eigenbelang overdenken en definiëren en vervolgens op zoek gaan naar ruilmogelijkheden met anderen. Daarbij zullen ze uit zijn op de best mogelijke ‘deal’, dat wil zeggen dat ze maximale behoeftebevrediging tegen minimale kosten nastreven. Ze zijn in staat om de diverse keuzen die hen worden aangeboden goed tegen elkaar af te wegen omdat ze beschikken over perfecte informatie over de beschikbare keuzeopties. De aanbieders van die opties concurreren met elkaar en proberen zoveel mogelijk klanten te trekken, dan wel die klanten te trekken die hen een goede winst garanderen.

Het neoliberale model doet ook in de bestuurskunde en in het openbaar bestuur opgeld. In de bestuurskunde – met name in de zogenaamde public choice benadering – wordt beleidsvorming steeds vaker geanalyseerd en verklaard op basis van het neoliberale marktmodel. De bij de beleidsvorming betrokkenen zijn in dergelijke modellen vooral uit op het behalen van weer een promotie of het vergroten van het aantal ondergeschikten dat voor hen werkt. De zogenaamde liberale stroming in het denken over de werking van de democratie, waarbij elites concurreren om de strijd van de kiezer die vervolgens passief dient te blijven, is onverminderd populair. In het openbaar bestuur uit de dominantie van het neoliberale model zich in discussies over het privatiseren van overheidstaken, zoals in het openbaar vervoer, de elektriciteitssector en in de zorgsector. De Nederlander krijgt als afnemer van producten en diensten die vroeger alleen door de overheid werden verstrekt steeds meer keuzemogelijkheden.

De gemeenschap

Het interessante is dat economen en bestuurskundigen er in toenemende mate achterkomen dat het neoliberale model het gedrag van leden van de samenleving niet volledig kan verklaren. In de economie is in toenemende mate aandacht voor het

¹ A. Brouwer, ‘De reuzenzwaai. Interview met Francis Fukuyama’, *De Groene Amsterdammer*, 1 November 1995.

probleem van de imperfecte informatie en de daar aan gerelateerde ‘transactiekosten’ die de werking van de markt sterk beïnvloeden en bepalen².

Interessanter is dat Fukuyama’s eerste boek na het uitroepen van de triomf van de neoliberale ideologie het thema ‘vertrouwen’ en het belang daarvan voor het functioneren van de economie betrof³. In het interview met hem waaruit wij citeerden schat hij het aandeel van menselijk gedrag dat met het neoliberale model verklaard kan worden op 80 procent, de overige 20 procent wordt door ‘passies’ verklaard als trots, schaamte, verontwaardiging, religieuze gevoelens en overwegingen van rechtvaardigheid. Die 20 procent lijkt een lage schatting, mede omdat Fukuyama stelt dat de vrije markt niet kan functioneren zonder deze drijfveren. “[N]iet de marktwerking bepaalt de cultuur”, zo stelt hij, “maar de traditionele cultuur van een land bepaalt hoe de markt er functioneert”⁴.

In de bestuurskunde verzet onder andere Deborah Stone zich tegen het marktdenken als verklaring voor het gedrag van bestuurders⁵. Zij poneert het model van de ‘polis’ tegenover dat van de markt. In dat model staat niet het individu maar de *gemeenschap* centraal. De gemeenschap, met haar gewoonten en gebruiken, heeft een belangrijk effect op de wensen en doelen van het individu. Hoewel er sprake kan zijn van concurrentie tussen de leden van de gemeenschap, ontstaat er op diverse wijzen ook samenwerking. Dit kan omdat de leden van de gemeenschap niet alleen aan individuele behoeftebevrediging denken, maar ook een zekere loyaliteit ten opzichte van anderen voelen en affectie hebben met het algemene belang.

De gemeenschap is in Stone’s optiek zeker niet conflictvrij, maar het gaat daarbij niet om conflicten tussen uiteenlopende eigenbelangen, het gaat eerder om het conflict tussen het eigenbelang en het algemene belang. Stone sluit aan bij de zogenaamde ‘republikeinse’ traditie in het denken over de werking van de democratie. In deze traditie, tegenwoordig vooral behartigd door denkers als Habermas en Barber, is de werking van de ‘publieke sfeer’ cruciaal⁶. De publieke sfeer is de plaats waar burgers met elkaar discussiëren, ideeën beproeven en belangen wegen. Het gaat deze auteurs niet om het negeren van conflicten, wel om het ontwikkelen van effectieve manieren om met die conflicten om te gaan. Met name Habermas heeft z’n zorgen uitgesproken over wat hij noemt de kolonisering van deze sfeer door het commerciële denken en de onoprechtheid die aan de markt eigen is.

² Zie bijvoorbeeld O. Williamson, *The economic institutions of capitalism: firms, markets, relational contracting*, New York, 1985.

³ F. Fukuyama, *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*, New York, 1995.

⁴ Zie voetnoot 2

⁵ D. Stone, *Policy paradox. The art of political decision making*, New York, 1996 (tweede editie).

⁶ B. Barber, *Strong Democracy. Participatory politics for a new age*, Berkeley, 1984.

Sociaal kapitaal: Robert Putnam

De aandacht voor de rol van de gemeenschap is wellicht nog wel het sterkst toegenomen door het werk van Putnam⁷. Putnam concludeert op basis van uitvoerig longitudinaal onderzoek in Italië dat de aanwezigheid van het zogenaamde 'sociaal kapitaal' de belangrijkste verklarende factor is voor het prestatieniveau van het regionale bestuur en de regionale economie. In Putnam's definitie heeft sociaal kapitaal betrekking op de aanwezigheid van maatschappelijke netwerken, normen van reciprociteit en de mate van vertrouwen tussen burgers.

De belangrijkste component van sociaal kapitaal is volgens Putnam vertrouwen tussen burgers onderling. Dat vertrouwen maakt samenwerking mogelijk omdat men erop kan rekenen dat gunsten bewezen aan een ander in de toekomst terug bewezen worden. Vertrouwen maakt het dus mogelijk om problemen van collectieve actie te voorkomen. Omdat vele handen het werk licht maken, kan de gemeenschap ook grotere uitdagingen aan en weet men stabielere instituties te ontwikkelen. De dynamiek daarachter is ten dele dat men door samenwerking leert dat men op elkaar kan vertrouwen en dus steeds grotere gezamenlijke risico's kan nemen. Een ander deel van de dynamiek is gelegen in het groeien van het aantal samenwerkingsverbanden. In deze samenwerkingsverbanden komt men elkaar steeds tegen. Het willen behouden van een positieve reputatie wordt daarin belangrijker, dus de mogelijkheid om via sociale druk potentieel deviant gedrag de kop in te drukken ook. Reputaties worden ook tot selectiemechanisme bij het bepalen van het al dan niet aangaan van de samenwerking.

Uit Putnam's analyse valt een aantal voor de bestuurskundige zeer relevante overwegingen af te leiden. Zijn conclusie is dat een grote hoeveelheid sociaal kapitaal effectief bestuur mogelijk maakt. Dit heeft verschillende redenen, onder andere de hogere publieke moraal, de effectievere sociale controle, en een veel sterker ontwikkelde collectieve meningsvorming die overheidsbeleid een zekere legitimiteit geeft. Daarnaast valt uit Putnam's analyse af te leiden dat het ontstaan van sociaal kapitaal een traag proces is, dat bovendien sterk door historische omstandigheden bepaald wordt (zo was in Italië de republikeinse staatsvorm gunstiger voor de ontwikkeling van sociaal kapitaal dan de monarchie). Empirisch valt echter waar te nemen dat sociaal kapitaal vooral ontstaat door interacties die zich buiten de sfeer van het openbaar bestuur en de markt voordoen (sportverenigingen, gezelligheidsverenigingen, etc.). Dit omdat sociaal kapitaal een collectief goed is, waarin marktpartijen en overheden zullen onderinvesteren omdat het voor hun directe taakvervulling niet nuttig is.

Putnam zet zich af tegen een beroep op een algemene ethiek of een organische visie op de samenleving bij het verklaren van het ontstaan van sociaal kapitaal. Het gaat eerder om simpele reciprociteit, dat wil zeggen het uitruilen van diensten en gunsten. Door lang genoeg met elkaar te ruilen ontstaan bepaalde normen en verwachtingen over wat redelijk is in dit opzicht en ontstaat ook een beeld van de betrouwbaarheid van betrokkenen dat zich vertaalt in een reputatie. Het behouden van een goede reputatie en zodoende het

⁷ Putnam, R., *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton NJ (Princeton University Press), 1993.

voorkomen van uitstoting uit een bepaalde gemeenschap blijken krachtige overwegingen te zijn bij de verklaring van coöperatief gedrag.

Zelfs in gevallen waarin twee partijen elkaar niet direct kennen, maar waarin ze wel gemeenschappelijke bekenden hebben, kan informatie over reputaties worden gecommuniceerd. Netwerken met zogenaamde losse koppelingen spelen daarbij een rol. Dergelijke netwerken wijken af van bijvoorbeeld families – zij overstijgen juist de schaal van de familie, de beroepsgroep, klasse, etc. Losjes gekoppelde netwerken maken het mogelijk om dwars door de gemeenschap heen ‘via-via’ achter de reputatie van mogelijke samenwerkingspartners te komen, waarbij de mening van gezamenlijke kennissen belangrijk is. Een neiging om uitsluitend om te gaan met familieleden is in die zin dus slecht voor de ontwikkeling van het sociale kapitaal.

Putnam analyseert de interactie tussen burgers en politici in regio's met uiteenlopende niveaus van sociaal kapitaal. Hij stelt dat onduidelijk is of een bepaald gedrag van burgers nou een bepaald gedrag van bestuurders verklaart of omgekeerd. Wel is duidelijk dat de mate van burgerparticipatie in het bestuur niet eens zo sterk verschilt tussen regio's met uiteenlopende hoeveelheden sociaal kapitaal. Wel is er sterke variatie in de aard van de interactie bestuur-burger. In regio's met een lage mate van sociaal kapitaal is de overheid in feite belangrijker voor het realiseren van collectieve goederen. Vanwege het ontbreken van een sterk gemeenschapsbesef worden politici en bestuur vooral aangesproken op de realisatie van particuliere belangen. Hieruit ontstaat een patroon van cliëntelisme. De band tussen kiezer en gekozene is erg direct, maar beide partijen gebruiken de band voor eigenbelang. Juist daarom ontbreekt het aan legitimiteit van overheidsbesluiten en is het al snel gelegitimeerd deze te ontduiken, waardoor het gezamenlijke vertrouwen nog weer sterker daalt. In regio's met een groot sociaal kapitaal is de publieke meningsvorming sterk, kiest men politici die redeneren in het publieke belang, en conformeren burgers zich aan overheidsbesluiten. Interessant is dat in regio's met een groot sociaal kapitaal de zorg over ongelijkheid in de samenleving het sterkst ontwikkeld is.

De relevantie van deze discussie voor Nederland en Europa

In Nederland hebben we moeite de boel bij elkaar te houden. Dat manifesteert zich in veel verschillende gedaanten. In de feiten, het intellectuele klimaat en de brede zorg onder de bevolking.

Bij de harde cijfers kan gewezen worden op de maatschappelijke en politieke betrokkenheid in Nederland. In de *Sociale staat van Nederland 2005* van het Sociaal en Cultureel Planbureau werd de verdere daling in vrijwilligerswerk en mantelzorg bevestigd.⁸ Niet voor niets werd ‘meedoen’ een van de kernbegrippen uit het regeerakkoord van het kabinet Balkenende II. Ook de politieke betrokkenheid van burgers is tanende. Dit is het duidelijkst waarneembaar in opkomstcijfers bij de landelijke, provinciale en regionale verkiezingen. In de afgelopen drie decennia is deze

⁸ Sociaal en cultureel planbureau, *Sociale staat van Nederland 2005*, Den Haag, 2005.

gestaag teruggelopen, hoewel er bij de verkiezingen in 2002 en 2003 een lichte stijging waarneembaar was.

Ook bij intellectuelen in Nederland weerklinkt de zorg om het uiteenvallen van de samenleving en de verharding van de onderlinge verhoudingen tussen mensen. Een voorbeeld daarvan is het normen- en waardendebat van minister-president Balkenende. Een ander markant voorbeeld is het verschijnen van een aantal pamfletten over het sociale klimaat in Nederland.⁹ Ook de polemieken die deze pamfletten vervolgens ontlokten. Een andere vorm waarin deze zorg naar voren komt, is de nummer 1-hit van Baas B en Lange Frans. Daarin zongen zij: “Kom uit het land met de meeste culturen per vierkante meter/Maar men is bang om bij de burens te gaan eten/En integratie is een schitterend woord/Maar shit is fucking bitter wanneer niemand het hoort...Kom uit het land wat tikt als een tijdbom”. Het is geen toeval dat veel mensen zich herkennen in de tekst en daarom het nummer zijn gaan kopen.

Een heel ander, maar zeer concreet onderdeel van het proces van desintegratie van de samenleving is de polarisatie tussen bevolkingsgroepen, radicalisering en terreurdreiging. De aanslag op Theo van Gogh bracht een schokgolf teweeg in Nederland. Op een verschrikkelijke manier is Nederland geconfronteerd met de gewelddadige, radicale Islam. Op het eerste gezicht goed ingeburgerde, aardige jonge mannen zijn bereid om zichzelf op te blazen om zo zoveel mogelijk medeburgers die ze niet kennen te doden. Hoe komen jonge mannen zover om dit te doen? En hoe dit te voorkomen? Deze verbijsterende vernietigingsdrang is moeilijk te verklaren, moeilijk te doorgronden.

Wat zijn de oorzaken voor de ontbinding van de samenleving? Hoewel daar veel over te zeggen valt, kunnen een aantal grootheden worden genoemd die bepalend zijn geweest. Misschien kan de veelheid aan factoren nog wel het eenvoudigst gevat worden onder de brede term ‘moderniteit’. In de eerste plaats kan gewezen worden op de individualisering – de groeiende autonomie van het individu ten opzichte van zijn omgeving. Volgens het SCP is dit de belangrijkste maatschappelijke ontwikkeling van de afgelopen drie decennia.¹⁰ De individualisering heeft, ondanks al haar zegeningen, de gemeenschap als sociaal homogeen groep ondermijnd. In de tweede plaats kan gewezen worden op de ontzuiling, die een einde heeft gemaakt aan de relatief homogene groepen in de Nederlandse samenleving. Er zijn geen duidelijk aanwijsbare andere structuren voor de verzuilde structuren in de plaats gekomen. In de derde plaats kan de toegenomen mobiliteit en de informatisering genoemd worden. Als gevolg daarvan zijn mensen voor sociale contacten en werk niet langer gebonden aan hun woonplaats. In de vierde plaats kan op de internationalisering – als breed begrip – gewezen worden. De internationalisering en de daarmee gepaard gaande verplaatsing van de macht hebben geleid tot een grotere onzekerheid bij mensen. De Duitse socioloog Zygmunt Bauman wees daarbij op de paradox tussen de enorm toegenomen (individuele) vrijheid en de gelijktijdig bestaande overtuiging dat individuen een minimale invloed hebben op

⁹ G. Mak, *Gedoemd tot kwetsbaarheid*, Amsterdam, 2005 en G. Mak, *Nagekomen flessenpost*, Amsterdam, 2005; zie ook Th. Rosenboom, *Denkend aan Holland*, Amsterdam, 2005.

¹⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*, Rijswijk, 1998.

maatschappelijke ontwikkelingen. Tenslotte willen wij hier wijzen op de problemen rond de culturele diversiteit in Nederland; hoe moeilijk is het immers een samenleving te vormen, samen burgers te zijn met mensen die een ander verleden hebben en een andere taal spreken? Robert Putnam ontdekte in zijn onderzoek naar sociaal kapitaal dat sociaal kapitaal afneemt bij toename van de diversiteit in een stad.

Gelet op het voorgaande is het niet vreemd dat het thema ‘de boel bij elkaar houden’ ook op Europees niveau de nodige aandacht geniet. Het Britse voorzitterschap van de Europese Unie, dat liep van 1 juli tot 31 december 2005, heeft veel aandacht besteed aan de wijze waarop sociale cohesie in de samenleving hersteld kan worden, het *sustainable community*-programma.¹¹ De noodzaak hiervoor bleek wederom bij de rellen tussen verschillende bevolkingsgroepen in Birmingham. Dit programma, dat onder de verantwoordelijkheid van het *Office of the Deputy Prime Minister* valt, startte op 5 februari 2003. Tijdens het voorzitterschap probeerden de Britten dit idee ook binnen de Europese Unie te verspreiden. *Sustainable communities* zijn plaatsen – wat de Britten gemeenschappen noemen – waar mensen willen leven en werken, nu en in de toekomst. De informele ministeriële conferentie van 6 en 7 december 2005 in Bristol stond daarom in het teken van deze *sustainable communities*.

Volgens de Britten dient een gemeenschap over een aantal onderdelen te beschikken om duurzaam genoemd te kunnen worden. Een *sustainable community* moet beschikken over een homogene sociale cultuur en structuur. Zij moet – ten tweede – ook goed bestuurd worden, dat wil zeggen dat burgers participeren en er sprake is van een herkenbare politieke vertegenwoordiging. Verder dient zij gevoelig te zijn voor de fysieke omgeving, waarin mensen werken en wonen. Zij dient daarom ook goed ontworpen en gebouwd te zijn. Daarnaast is het van belang dat de *sustainable community* over een goede infrastructuur beschikt, zowel fysiek als digitaal, zodat burgers toegang hebben tot werk, scholen en gezondheidszorg. In het verlengde daarvan ligt dan een adequate dienstverlening aan de burgers van de lokale overheid, het bedrijfsleven, het maatschappelijk middenveld en de burger. Een belangrijk onderdeel vormt ook het belang van economische welvarendheid van de *sustainable community*. Ten slotte is de *sustainable community* er voor iedereen; niemand wordt buitengesloten.

Al met al klinkt het idee van de *sustainable community* aantrekkelijk, vooral door de breedte van het concept. Toch verliest het juist daardoor ook de diepte, want hoe kunnen we dit ideaal vervolgens bereiken? Is het wel mogelijk een homogene sociale cultuur en structuur te creëren en heeft deze in Nederland ooit wel bestaan?

De opzet van dit boek

De bijdragen in deze bundel belichten de hierboven geschetste problematiek vanuit heel verschillende invalshoeken. De auteurs zijn bestuurders, overheidsmanagers, wetenschappers of kerkelijk ambtsdrager. Behalve de achtergrond van de auteurs, is ook de vorm van de bijdragen verschillend. Deze varieert van essays, interviews tot korte

¹¹ Office of the Deputy Prime Minister, *Sustainable communities: people, places and prosperity*, Londen, 2005.

columns. Juist door deze pluriformiteit ontstaat een rijk beeld van het centrale thema ‘de boel bij elkaar houden’.

In het eerste artikel van deze bundel benadrukt minister-president Jan Peter Balkenende het belang van sociale cohesie in onze samenleving. Hij besteedt aandacht aan vijf centrale elementen die nodig zijn voor het herstel van sociale binding: vanuit waarden werken aan vertrouwen, duidelijkheid over de rol van de overheid, meer veiligheid, participatie en het ruimte laten voor maatschappelijke initiatieven. De rode draad in het betoog van de burgemeester van Amsterdam, Job Cohen, is dat immigratie niet de oorzaak is van onze malaise, maar dat migranten ons slechts confronteren met de problemen in onze samenleving, zoals het gebrek aan sociale binding. Voortbouwend op het werk van Richards Sennet beargumenteert hij vervolgens dat de vorming van sociale verbanden tijd kost en dat we daarvoor dus ook de tijd moeten nemen. Tenslotte gaat hij in op de inhoud van het programma ‘Wij Amsterdammers’. Anthony Giddens geeft, in een door Yoeri Albrecht afgenomen interview, blijk van een optimistische visie. Er is volgens hem namelijk niet alleen sprake van een afname van sociale cohesie, maar deels ook van een verschuiving of transformatie van sociale samenhang. Een moeder die met een mobieltje contact onderhoudt met haar dochter, is ook sociale cohesie, aldus Giddens. Verder gaat Giddens in op de toekomst van het Europese sociale model.

Vervolgens volgt een aantal reflecties op de rol van bestuurskundigen en bestuurskundige concepten in het debat over sociale samenhang. Henk Wesseling en Stavros Zouridis gaan in hun verhaal in op oude en nieuwe scheidslijnen in de Nederlandse samenleving en de (on)mogelijkheid om een sturingsperspectief te formuleren. Nico Nelissen wijst erop dat bestuurskundigen vaak de neiging hebben om tegenstellingen en conflicten te ontkennen of verdoezelen, terwijl ze juist meer oog zouden moeten hebben voor al datgene wat de boel niet bij elkaar houdt. Maarten Hajer sluit daar in zekere zin bij aan waar hij er op wijst dat conflicten in Nederland vrijwel altijd worden gevolgd door bezweringsrituelen, zoals witte marsen, stille tochten en het brandmerken van andersdenkenden. Hij pleit in zijn betoog voor een weerbare samenleving waarin conflicten hanteerbaar en productief worden gemaakt. In de bijdrage van Frank Ankersmit staat de veranderende rol van de staat centraal. Volgens hem leven we in een historisch gezien unieke situatie waarin de rol van de staat niet meer uitdijt, maar juist krimpt.

Daarna gaat een aantal auteurs in op de veranderende relatie tussen politiek en burger en vormen van democratische vernieuwing. Erik Gerritsen geeft een toelichting op de in Amsterdam gevolgde werkwijze om de boel bij elkaar te houden. Waar Job Cohen inging op de doelen van de Amsterdamse aanpak, besteedt Gerritsen aandacht aan de wijze waarop de gemeentelijke organisatie probeert deze doelen te verwezenlijken. Rode draad in zijn betoog is dat de overheid wel een belangrijke rol vervult, maar dat deze anders wordt ingevuld dan voorheen. Zo veel mogelijk wordt geprobeerd de inwoners van Amsterdam zelf initiatieven en verantwoordelijkheid te laten nemen. De gemeente probeert daarvoor de juiste randvoorwaarden te creëren en goede initiatieven te stimuleren. Daarvoor is verder van belang dat de gemeentelijke organisatie zelf goed op orde is. Als je zelf goed presteert, mag je ook wat van de inwoners van de stad

verwachten. Tenslotte is hij van mening dat de gemeente actief tegengas moet geven wanneer er sprake is van zichzelf versterkende processen van negatieve beeldvorming. Dat kan door successen te vieren en uit te dragen. Frank Hendriks bespreekt in zijn betoog de mogelijkheden binnen het Nederlandse democratische stelsel om het vertrouwen tussen de politiek en samenleving te herstellen. Dave Huitema en Ron Lavrijsen doen kort verslag van hun ervaringen met zogeheten focusgroepen. Deze blijken de politieke participatie van burgers te bevorderen. Om ook niet-politieke actieve burgers te kunnen betrekken, is een zorgvuldige vormgeving van deze processen vereist. Vervolgens gaan Boudewijn Steur en Auke van der Goot in op het zogenaamde CLEAR-model, een model dat mogelijk bijdraagt aan het bevorderen van de participatie van burgers binnen de lokale gemeenschap. Lourens Burgers, tenslotte, doet verslag van zijn ervaringen met de reconstructie van de Bijlmer.

In de laatste artikelen van deze bundel staat de relatie tussen religie en integratiebeleid centraal. Leon Wecke gaat in zijn verhaal in de processen die er toe leiden dat mensen terroristische aanslagen plegen. Eén van de hoofdpunten van zijn betoog is dat religie, met name ook de Islam, geen oorzaak maar slechts een rechtvaardiging van terroristische daden kan inhouden. De Islam dient volgens hem als vluchtheuvel voor het eindresultaat van de dekolonisatie van moslimlanden, die met politiestaten is geëindigd. Jeanine Klaver en Arend Odé bespreken de kansen en bedreigingen van het toekomstige inburgeringsbeleid voor de sociale cohesie in Nederland. Bisschop Muskens verzorgt de laatste bijdrage aan deze bundel. Hij is een warm voorstander van de interreligieuze dialoog. Hij is er van overtuigd dat ook de Islam zal moeten leren omgaan met de positieve verworvenheden van de Europese beschaving, zoals de vrijheid van godsdienst en meningsuiting. Deze vernieuwing kan niet door de overheid worden opgelegd, maar moet uit de Islam zelf komen. De overheid moet echter wel beleid voeren om er voor te zorgen dat Islamitische mensen volwaardig kunnen participeren in onze samenleving.